

KULTUURIAJAKIRJAD SOTSIOLOOGI PILGUGA*

MARJU LAURISTIN, PEETER VIHALEMM

Käesolevas artiklis püüame otsida vastust järgmistele küsimustele: kas Keel ja Kirjandus peaks olema suunatud ennekõike kitsamale (professionaalselt filoloogilisele) või mõnevõrra laiemale lugejaskonnale? Kas laiemal, üldiste kultuurihuvidega lugejaskonnani jõudmine on praegusel Keelel ja Kirjandusel võimalik? Mis selleks vaja on, kuidas seda saavutada? Miks oli laiem lugejaskond võimalik varem, 1960., 1970., 1980. aastatel? Tugineme vastuste otsimisel suures osas Tartu Ülikooli ajakirjanduse osakonnas (praeguses ajakirjanduse ja kommunikatsiooni instituudis) tehtud uuringutele ja analüüsidele.

Kultuuriväljaanded totalitaarse meediasüsteemi osana

Taustana meie tänasele murele Keele ja Kirjanduse, nagu ka teiste kultuuriväljaannete loetavuse ja mõju kahanemise pärast on mälestus nende suurest populaarsusest möödunud sajandi lõpukümnenditel, nn nõukogude stagnaajal. Tõepoolest, alates 1950. aastate teisest poolest kuni taasiseseisvumiseni iseloomustas eestlasi väljapaistvalt suur kultuurihuvi, sealhulgas kultuuriväljaannete lugemine. Võime isegi öelda, et kunstiline kultuur ja kultuuriajakirjandus olid Eestis alates 1950. aastate teisest poolest rahvusliku identiteedi ja eestlastevahelise vaimse sideme põhikandjaks.

See oli aga omamoodi anomaalia, mis toitus nõukogude süsteemi poliitilisest tasalülitatusest: 1950. aastate teisel poolel, nn sula ajal tärganud ja järgneva 30–35 aasta jooksul püsinud laialdane kultuuriline avalikkus kompenseeris mingilgi määral tollases ühiskonnas täiesti puudunud poliitilist avalikkust. Selles avaldus omamoodi kultuuriline vastupanu nõukogude poliitikale ja ideoloogiale, mis aitas kaasa rahvuslike väärtuste ja eneseteadvuse püsimajäämisele.

Kuidas sai see võimalikuks? Muidugi oli totalitaarsele ühiskonnale omane täielik kontroll meedia üle, aga see avaldus erinevatel perioodidel, impeeriumi erinevates osades ja erinevate meediakanalite, teemade ja žanride suhtes erinevalt. Selle tõttu ei saa anda nõukogudeaegsele meediale ühest hinnangut, tema tähendus oli ja on ambivalentne. Ühelt poolt oli ametlik ajakirjandus väga oluline osa totalitaarsest ideoloogia- ja propagandasüsteemist, manipuleerimise masinavärgist. Nõukogudeaegsed meediatekstitid olid oma olemuselt totalitaristlikud ja repressiivsed (vt Lõhmus 2003). Teiselt poolt oli meedia rahvusvabariikides (eriti Baltimaades) oluline osa kultuuri sfäärist, toimis kultuurilise identiteedi ja opositsiooni kandjana. Nõukogude

* Artikli aluseks on ettekanne Keele ja Kirjanduse juubelisümposiumil Tallinnas 2. novembril 2007.

süsteemi, sh meediat iseloomustas tugev tsentraliseeritus ja hierarhilisus. Totaalne kontroll meedia üle, täielikult kanoniseeritud tekstide tootmine avaldus kõiges, mis puudutas ideoloogiat, poliitikat ja ajalugu. Kunsti ja kultuuri peeti aga ametlikult poliitikast ja majandusest „vähem tähtsaks”. Kultuuriväljaannetele lubati seetõttu mõningaid eneseväljendusvabadusi, mis olid „parteilehtedes” mõeldamatud.

Meedia kahepalgelisus, ideoloogiliste ja kultuuriliste funktsioonide lahknevus sai võimalikuks nõukoguliku meediasüsteemi formaalse hierarhilisuse tõttu. Stalini-järgses meediasüsteemis (suurel määral kogu avaliku kommunikatsiooni süsteemis) võis eristada vähemalt viit tasandit, mis erinesid tugevasti selles suhtes, mis oli lubatud – milline oli kontrolli aste ja milliseid kontrolli vorme kasutati, kuivõrd avaldatavad tekstid olid allutatud kindlatele sisulistele ja vormilistele skeemidele (kaanonitele) (vt Vihalemm, Lauristin 1997).

Esimene, kõige kõrgem tase (vt tabelit 1) tähendas totaalset kontrolli ja täielikult kanoniseeritud (kaanonitele allutatud) tekstide tootmist, mõnikord ka norm- või tüüptekstide (kanooniliste tekstide) tootmist, mis olid suunaandjaks ja eeskujuks mitte ainult teistele meediatekstidele, vaid kogu ideoloogilisele süsteemile, ideaalis kogu vaimsele sfäärile, kõigile tõlgendustele ja eneseväljendustele. See tase hõlmas üleliidulist parteiajakirjandust, samuti venekeelseid parteiväljaandeid liiduvabariikides.

Teine, range kontrolli tasand hõlmas üle-Eestilise (vabariikliku) tähtsusega poliitika- ja majandusuudiseid ning vastava päevakajalise ainese käsitlemist, samuti Eesti ajalugu. Kontroll selle üle oli range, kuid mitte totaalne, teatud variatsioonid olid lubatud, eestikeelne kaanon polnud selgelt välja kujunenud ja seda ei võetud nii tõsiselt. Seda võimaldas asjaolu, et kõrgemal võimutasandil oli ametlikuks asjaajamiskeeleks vene keel, eestikeelset käsitlust peeti vähem täpseks ja vähem oluliseks. Ka eestikeelsed kõnelejad ja kirjutajad tundsid end olevat Moskva otsese kontrolli eest keelebarjääriga kaitstud, said end väljendada viisil, mis oli arusaadav kaasmaalastele, kuid mida oli raske täpselt tõlkida vene keelde. Seda kasutati aktiivselt kolmandal ja eriti neljandal kontrolli ja kanoniseerituse tasandil. Aga omad võimalused varjatud tähenduse edasiandmiseks olid ka esimesel ja teisel tasandil, eeskätt nende jaoks, kes täielikult valdasid kaanonit ja kelle jaoks oli seetõttu tähenduslik, kui sellest rohkem või vähem mööda mindi: kasutati teist väljendit, jäeti midagi tavapärasest protseduurist välja või tehti teisiti jne.

Kolmas, keskmise kontrolli tasand hõlmas kohalikke ajalehti, samuti töö, (nõukogude) elulaadi, moraali, hariduse käsitlemist kõigis kanalites. Keskmise kontrolli oli jäetud enamasti toimetuste endi teha, peatoimetaja vastutada linna/rajooni parteikomiteede järelevalve all, järelkontrolli tegi EKP keskkomitee.

Sellel ja järgmisel, neljandal tasandil avaldus selgesti eesti (nagu ka läti ja leedu) meediale iseloomulik joon: pidev võitlus lubatu piiride laiendamise eest. See haaras nii käsitletavat ainet kui ka käsitusviisi, nii kanalit tervikuna kui ka ajakirjanike tegutsemisvõimalusi. Iga kanali, selles käsitletavate põhiteemade ja -autorite ümber kujunes teatud ootuste süsteem, loomulikuks peetav, sealhulgas ka lubatud esitus. Tartu ajalehele Edasi oli lubatud palju rohkem kui Rahva Häälele ja Noorte Häälele, sest ta kuulus ametlikult

Tabel 1.

Poliitilise kontrolli ja ideoloogilise kanoniseerituse hierarhiad Nõukogude meedias

(Allikad: Vihalemm, Lauristin 1997; Vihalemm, Lauristin 2004)

Kontrolli ja kanoniseerituse tasemed	Kanalid	Allikad, autorid	Teemad, valdkonnad	Sündmuste ja käsitluste mastaap	Žanrid
1. Totaalne kontroll, kanoniseeritud tekstide tootmine	Üleliiduline press (Pravda, Kommunist jt), NLKP venekeelne press liiduvarariikides (Sovetskaja Estonija), mittefiktsionaalne osa Kesktelevisioonist ja Moskva raadiost	NLKP funktsionäärid, TASS, juhtivad usaldusalused ajakirjanikud ja kultuuritegelased	Ideoloogia, parteipoliitika, üleliidulised ametiasutused, välispoliitika ja rahvusvahelised suhted, NLKP ajalugu, NSVL ajalugu	Rahvusvaheline, üleliiduline	Juhtkiri, poliitiline kommentaar, välisuudised, üleliidulised majandus- ja poliitikaudised
2. Tugev kontroll, kanoniseeritud tekstide varieerimine	Rahvuskeelne vabariiklik press, arutlevad saated ringhäälingus (v.a kultuur)	NLKP funktsionäärid, TASS-i kohalikud osakonnad (ETA), kohalik nomenklatuur ja usaldusalused juhtivad ajakirjanikud	Majandus, statistika, kohalik NLKP organisatsioonid ja valitsusasutused		Juhtkirjad, artiklid, vabariiklikud majandus- ja poliitikaudised
3. Keskmine kontroll, institutsionaliseeritud enesetsensuur, võimalus laiendada lubatu piire	Kohalik press	Professionaalsed ajakirjanikud, kohalikud korrespondendid, kohalik eliit	Töö, nõukogude elulaad, haridus		Olemuslugu, intervjuu, reportaaz, kultuuriuudised
4. Madal ametlik kontroll, enesetsensuur ja toimetusesisene kontroll, mittekanoniseeritud tekstid, sõnamängud	Kultuuriline ja teaduslik press, naiste- ja spordiväljaanded	Professionaalsed, eksperdid, kohalikud korrespondendid, tavakodanikud	Kunst, kultuur, teadus, Grupiline loodus, sport, perekond ja individuaalne kodu (kõigis kanalites)		Essee, artikkel, intervjuu, ülevaade, olemuslugu, olukirjeldus, paroodia, följeton, ilukirjandus
5. Ametliku kontrolli puudumine	Poollegaalne ja illegaalne press, <i>samizdat</i>	Legaalsete avaldamisvõimalustega rahulolematud, dissidendid	Nõukogude süsteemi ja Varieeruv ametliku ideoloogia kriitika		Kõik ajakirjanduslikud ja ilukirjanduslikud žanrid

linnalehtede rühma, seega kontrolli kolmandale tasemele. Teiselt poolt oli Edasi ise endale välja võidelnud suurema vabaduse, käsitledes paljusid teemasid sisulisemalt, sügavamalt ja kõitvamalt ning saavutades suhteliselt rahulikud suhted EKP Tartu Linnakomiteega.

Kõige suurem suhtelise vabaduse aste kehtis kontrolli neljandal tasandil, kultuuriväljaannetes, populaarteaduslikes ja naisteajakirjades, spordiväljaannetes, samuti nende valdkondade käsitlemisel teistes kanalites. Lugejad olid osavad ridade vahelt lugema ja vihjetest aru saama. Kultuuriväljaanded said endale lubada ka ühiskondliku temaatika ja aktuaalsete sotsiaalsete probleemide palju vabamat käsitlust, mis tegi nii Moskvas ilmuvad (Literaturnaja Gazeta, Novõi Mir jt) kui ka Eesti väljaanded (Sirp, Looming jt) lugejate seas väga populaarseteks. Muidugi tähendas see ka neile pidevat võitlust lubatu piiride laiendamise ja säilitamise eest.

Viies tasand toimis „põrandaalusena” väljaspool nõukogulikku kontrolli, nn *samizdat*’i vormis. Siia kuulus nii poollegaalne (alternatiivne) kui ka illegaalne (nõukogudevastane) meedia. Esimene neist ei olnud tingimata otseselt poliitilise iseloomuga, hõlmates teistsuguse, mittenõukoguliku elukäsitluse esitamist ajakirjanduslikus või ilukirjanduslikus vormis omavalmistatud ajalehtedes, ajakirjades, almanahhides, laua- ja seinalehtedes.

Eksisteeris keelatud teemade, keelatud andmete ja keelatud väljendite hierarhia ebasoovitavatest kuni poliitiliste tabudeni, mille avaliku kasutamise eest võidi vastutusele võtta (ja eri aegadel erineva järjekindluse ja rangusega võetigi). Täielike või osaliste poliitiliste tabude hulka kuulusid paljud ajaloos valdkonnad (stalinlike repressioonide areng ja ulatus, Soome Talvesõda jms), paljud faktid (Molotovi-Ribbentropi salaprotokoll, Nõukogude vägede saabumine Eestisse 1940, küüditamised 1941 ja 1949 jms), samuti väljendid (Vabadussõja asemel tuli rääkida klassisõjast jms). Paljusid valdkondi võis käsitleda ainult kriitiliselt. Siia ei kuulunud mitte ainult sõjaeelse Eesti areng, Eesti pagulasorganisatsioonide ja muude ideoloogiliste vastaste tegevus, vaid üldse läänemaailmas toimuv. Maailmas tegutsesid selgelt omad (nõukogulikud, sotsialistlikud, proletaarsed) ja võõrad (kodanlikud, imperialistlikud, fašistlikud) jõud, eesrindlikel omadel läks kokkuvõttes hästi, tagurlikel võõrastel halvasti. Meedias esitatud pilt reaalsusest oli selge ja tasakaaluline. Konkreetseid sündmusi teadmata võis suure tõenäosusega ette ennustada, millest räägivad ajalehed homme, nädala pärast ja tuleval kuul, sama kehtis uudistesaadete ja kinokroonikate puhul.

Ehkki nn põrandaaluse poliitilise vastupanuga seotud inimeste ring oli Eestis suhteliselt kitsas ja nende tegevusest sai tavakodanik teada eeskätt välismaiste „häälte” abiga, oli eesti üldsuse üldine häälestus nõukoguliku režiimi ja ideoloogia suhtes selgelt kriitiline. See vastuseis režiimile avaldus pigem kultuuri kui poliitika kaudu. Kultuurilise vastupanu põhilisteks kandjateks olid kunst ja kultuur, ülikoolid ja meedia, mitmed kodu-uurimisega, looduskaitsega jms tegelevad seltsid ja muidugi laulupeod.

Paradoksaalsel viisil aitas kultuuri toimumisele poliitilise avalikkuse aseainena kaasa ametlik kultuuridoktriin ise, mis nõudis kunstilt ja kirjanduselt tõetruud tegelikkuse kajastamist nn sotsialistliku realismi vaimus. Seetõttu kumas kirjanduskriitilisest analüüsist sagedasti läbi sotsialistliku tegelikkuse enda arvustamine ning kultuuriprobleemide üle vaieldes sai väljendada ühiskonnakriitilisi hoiakuid. Kirjandusest otsis lugeja tõde ja

võimalust oma tegelikke mõtteid ja tundeid avalikult väljendada, mida poliitikast või ajakirjandusest polnud võimalik leida.

Hoopis erinev tänasest oli ka eesti keelega tegelemise kontekst. Eesti keel ja teised rahvuskeeled toimusid salakoodina. See võimaldas luua oma tähenduste maailma, mis ei allunud Moskva otsesele kontrollile ning milles ei puudunud teatav distants ja iroonia venekeelse kaanoni suhtes. Täendusliku varjundirohkuse kodeerimine ja dekodeerimine oli kõigis rahvakihtides kõrgelt arenenud oskus, mida aktiivselt kasutati kõiges, mis jäi väljapoole otsest poliitikat ja ideoloogiat. Filoloogiaharrastuse populaarsus eesti rahva seas oli erakordselt suur, millest andsid tunnistust Sirbi ja Vasara keeleloomevõistlused.

Kultuuriväljaannetele omane ideoloogiliselt „vabam” ning vähem ühetähtsuseks silutud käsitlus võimaldas teatud tabuteemasid ja tabuväljendeid väljendada suhteliselt loomulikkult eneseväljendust ka väljaspool otsest kultuuritemaatikat. Nii tollaste kultuurilehtede kui ka nn paksude kirjandusajakirjade (sh Loomingu) sisus oli oluline koht ühiskondlike probleemide üle arutlemisel. Kuna suuremale väljendusvabadusele lisandus ajakirjandusliku ja kunstilise produktsiooni väga madal hind, olid tiraažid ja loetavuse numbrid väga kõrged.

Kultuuriavalikkuse toimimine poliitilise avalikkuse aseainena soodustas ka kultuuritegelaste ja (kultuuri)ajakirjanike endi rolli muutumist. Neilt oodati toimimist „rahvuse häälena”, „avaliku südametunnistusena”. See tähendas kõrget prestiiži ühiskonna silmis, aga ka kultuurivaldkonna poliitiseerumist mitte ainult nõukogude ideoloogia surve, vaid ka sellele vastupanu osutades.

Kultuurivaldkonna tähenduse muutumine

Nõukogude süsteemi järkjärgulise taandumise ja rahvusliku massiliikumise perioodil 1987–1991 oli kogu meedia, ka kultuuriväljaanded, haaratud iseseisvusliikumisse. Meedia kujunes võrgustikuks, mille kaudu rahva kasvav poliitiline aktiivsus toimus. Rahvaliidumised kasutasid meediat oma kogunemiste kajastamiseks, avalduste ja pöördumiste avalikuks levitamiseks, kommunistliku režiimi kuritegude avalikustamiseks. Meedial oli väga oluline osa rahvusliku mälu taastumisel. Seni puudunud poliitilise avalikkuse kujunemine ja areng alates 1988. aasta kevadest suurendas veelgi rahva huvi meedia vastu. Ajakirjanduse tiraažid tõusid ennenägematule tasemele, mida Eestis ilmselt enam kunagi ei saavutata (vt tabeleid 2 ja 3).

Iseseisvuse taastamine ja normaalse kapitalistliku ühiskonna saabumine muutis järsult kunstilise kultuuri ja kultuuriajakirjanduse tähendust. Kultuur ja meedia kaotasid oma ühendava ja kompenseeriva sotsiaalse funktsiooni, kommertsialiseerusid ja fragmenteerusid.

Uus ajakirjanike põlvkond võttis kergesti omaks anglosaksi uudisteajakirjanduse põhireeglid ja pidas ajakirjanduse kommertsialiseerumist üsna loomulikuks protsessiks. Meedia püüdis olla vaba sotsiaalsetest kohustustest, kujutada endast avatud neutraalset ruumi, milles võis avalikult esitada erinevaid huvisid ja seisukohti, arutelu tulemusena jõuda mõnikord ka mingitele üldistele seisukohtadele.

Tabel 2.

Ajalehtede tiraaže 1955–2007 (tuhandetes)

	1955	1965	1977	1985	1990	1992	1995	2000	2007
Sirp									
(Sirp ja Vasar)	22	39	56	71	88	15	4,0	3,5	5,2
Õpetajate Leht									
(Nõuk. Õpetaja)	9	11	14	15	14	5,5	3,7	3,5	3,8
Postimees (Edasi)	14	48	80	99	154	103	50,0	58,0	67,0
Eesti Ekspress	–	–	–	–	50	42	49,0	49,0	50,0
Maaleht	–	–	–	–	219	115	50,0	42,0	51,0

Allikas: Vihalemm, Kõuts 2004; Eesti Ajalehtede Liit (*www.eall.ee*)

Tabel 3.

Ajakirjade tiraaže 1955–2004 (tuhandetes)

	1955	1965	1977	1985	1990	1992	1995	2000	2004
Keel ja Kirjandus	–	4,0	3,5	3,0	3,5	2,0	1,7	1,2	0,9
Looming	4	9	19	22	35	5,5	2,4	2,1	1,7
Teater.Muusika.Kino	–	–	–	16	19	4,0	2,5	3,0	1,5
Vikerkaar	–	–	–	–	50	11	1,8	1,4	1,4
Akadeemia	–	–	–	–	9	4,7	3,4	2,0	2,0
Eesti Loodus	–	18	46	56	35	10	5,0	6,2	4,6
Horisont	–	–	38	40	39	11	3,5	4,0	5,0
Eesti Arst									
(Nõukogude Eesti									
Tervishoid)	–	5	6	5	5	2,0	2,4	1,5	3,8
Haridus									
(Nõukogude Kool)	4	5	5	4	5	2,0	2,2	1,4	1,7
Eesti Naine									
(Nõukogude Naine)	37	74	120	175	223	97	15	20	26

Allikas: Vihalemm, Juha 2004

Ajakirjanduse muutumine ettevõtluse haruks muutis ostujõulise auditoriumi ligimeelitamise meedias peamiseks edu saavutamise kriteeriumiks. Ajakirjandusliku tegevuse tulemust hakati hindama kui tulutoovat toodet, mitte sotsiaalse, eetilise või/ja esteetilise väärtusega teksti. Konkurents auditoriumi tähelepanu pärast on kaasa toonud muutused meedia sisus ja funktsioonides. Lähimüügi suurendamiseks tehti ka paljudes „tõsistes” kanalites panus konfliktile ja sensatsioonile, lihtsakoelisele mängule inimliku huviga. Meelelahutus ja uudis põimusid, tõrjudes tagaplaanile analüüsi ja harimise. Paratamatult avaldas see mõju ka kultuuriajakirjandusele, mis leidis end valiku ees: kas järgida üldist tendentsi meelelahutuslikumale ja populaarsemale käsitlusele või leppida muutumisega elitaarseks nišimeediaks.

Nõukogude aega ja iseseisvumisvõitlust iseloomustanud väga suur huvi trükisõna vastu taandus kohe pärast taasiseseisvumist, osalt juba varemgi. 1991–1993 toimus väga järsk trükisõna tiraažide langus, aeglane langustendents on iseloomustanud mitmeid väljaandeid ka hilisematel aastatel (vt tabeleid 2 ja 3). Üle-eestiliste päevalehtede ja üldsuunitlusega ajakirjade tiraažid olid 1994 keskmiselt 4,5 korda väiksemad kui 1990, kultuuriväljaannete tiraažid keskmiselt 19 korda. Selle peamiseks põhjuseks on olnud üldine elatustaseme langus, trükisõna hindade keskmiselt kolm korda suurem tõus teiste hindadega võrreldes ja meedia funktsioonide muutus. Eesti meedia ei olnud enam nii oluline rahva sotsiaalne ja kultuuriline integreerija, nagu ta oli seda olnud nõukogude ajal ja üleminekuperioodi alguses.

Arengutendentsid meediakasutuses on käinud käsikäes Eesti ühiskonna üldise kihistumise ja killustumisega, info- ja tarbimisühiskonna väljakujunemisega (vt Lauristin 2004; Vihalemm, Lõhmus, Jakobson 2004).

Trükisõna loetavus

Ajalehtede ja ajakirjade loetavus langes 1990. aastatel tunduvalt vähem kui väljaannete tiraažid, inimesed hakkasid vähem ajakirjandust koju tellima, rohkem lugema töölt või tuttavatelt laenatud lehenumbreid, rohkem lugema raamatukogus, viimastel aastatel üha rohkem Internetis. Siiski on keskmine regulaarselt loetavate väljaannete arv näidanud kuni 2006. aastani pidevat langustendentsi. Trükisõna loetavuse vähenemist on seletatud noorte „mitteluugejate” põlvkonna esilekerkimisega koos Interneti üha laialdasema levikuga.

Nagu on näha ka tabelis 4 esitatud andmetest, iseloomustab paljusid noori juhuslik lehelugemine, mis seostub vähesema huviga ühiskonnas toimuva vastu.

Lehelugemist ja ka osalust ühiskonnas määravad üha suuremal määral haridus ja sissetulek, nendega seonduv sotsiaalne staatus. Regulaarne lehelugemine muutub üha enam eliidile omaseks tegevuseks, eriti siis, kui SL Õhtulehe, kohaliku lehe ja Maalehe lugemine kõrvale jätta ja analüüsida Postimehe, Eesti Päevalehe, Äripäeva, Ekspressi ja Sirbi loetavust (vt tabelit 4).

Ajakirjade loetavus on ajalehtedega võrreldes ühtlasem, eriti üldsuunitlusega ajakirjade puhul, millel on eeskätt praktiline või/ja meelelahutuslik iseloom (pere- ja kodu-, naiste-, tervise-, seltskonna-, tehnika- ja autoajakirjad). Nii kultuuri- kui ka majandus- ja erialaajakirjade lugejaid on oluliselt vähem kui ristsõnaväljaannete kasutajaid, viimaseid ostab/kasutab regulaarselt 12% ja juhuslikult 48% eestlastest. Eriala-, populaarteaduslike, majandus- ja kultuuriajakirjade loetavus on tugevas sõltuvuses haridusest. Seejuures on pidevate lugejate ring kõigi nende ajakirjaliikide puhul üsnagi kitsas, mistõttu ka tiraažid ei ulatu üle 5 tuhande. Juhuluugejate hulk on püsilugejatega võrreldes suur, väljaanded on üldiselt tuttavad, aga seejuures mitte kuigi olulised ega atraktiivsed (vt tabelit 5).

Küsitlustulemuste põhjal konkreetsete ajakirjade loetavuse kohta võib öelda (kahjuks pärinevad viimased kättesaadavad andmed mais 2003 Saar Polli tehtud kultuuritarbimise uuringust), et erinevate kultuuriväljaannete lugejaskond on ühes suurusjärgus: regulaarseid lugejaid 0,7% kuni 2%

Tabel 4.

Peamiste ajalehtede loetavus eestlaste hulgas 2005. aastal
(% vastavast rahvarühmast)

	Kõik	Haridus			Vanus					
	eest- lased	Alla kesk	Kesk	Kõrg	15– 19	20– 29	30– 44	45– 54	55– 64	65– 74
Postimees – loeb pidevalt	34	24	30	50	34	39	38	43	39	39
juhulikult	45	43	29	20	46	45	38	36	33	30
Eesti Päevaleht – pidevalt	22	12	20	34	14	19	21	27	27	20
juhulikult	48	44	49	47	53	57	48	47	39	37
SL Õhtuleht – pidevalt	34	40	36	37	32	33	35	37	35	29
juhulikult	47	47	54	44	45	50	47	47	46	37
Äripäev – pidevalt	11	4	9	21	6	13	16	11	8	4
juhulikult	38	29	38	47	34	44	41	39	35	26
Eesti Ekspress – pidevalt	17	9	16	29	16	23	18	15	16	12
juhulikult	45	36	48	47	40	50	48	48	39	39
Maaleht – pidevalt	14	16	14	13	7	4	12	13	24	30
juhulikult	43	42	50	36	23	42	44	53	42	41
Mõni maakonnaleht – pidevalt	32	34	31	28	29	26	31	36	33	32
juhulikult	47	30	30	11	52	55	42	47	38	49
Sirp – pidevalt	2	0	1	5	2	1	1	2	3	2
juhulikult	19	12	16	28	15	17	17	23	23	15

Allikas: Tartu Ülikooli ajakirjanduse ja kommunikatsiooni osakond

eestlastest vanuses 15–74, lisaks 3–8% juhulugejaid (vt tabelit 6). Sirbi ja Teater.Muusika.Kino lugejaskond on veidi suurem.

Küsitlustulemused lubavad arvata, et nii kultuuriajakirjade kui ka Sirbi regulaarsete lugejate ring piirdub tänapäeva Eestis põhiliselt professionaalsete kultuuriloojatega. Kui pidada silmas asjaolu, et küsitlustulemused näitavad olukorda üldiselt veidi paremana, sest inimesed püüavad vastates endast head muljet jätta, võib nii Sirbi kui ka kultuuriajakirjade regulaarsete lugejate koguhulka hinnata 10–15 tuhandele inimesele (1% eestlastest vanuses 15–74 võrdub ligikaudu 7000 inimesega).

Sirbi juhulugejate hulka võib hinnata püsilugejatest 6–7 korda suuremaks, s.t see on hinnanguliselt 60–80 tuhat inimest, kõigi kultuuriajakirjade peale kokku on juhulugejaid oletatavasti 8–10 korda rohkem kui püsilugejaid, s.t 100–120 tuhat inimest.

Keele ja Kirjanduse regulaarsete lugejate hulka võib hinnata 2–3 tuhandele. Juhulugejaid on oletatavasti 6–7 korda rohkem, 15–20 tuhat inimest, ühe numbrilise lugejaid koguneb tõenäoliselt keskmiselt 4–5 tuhat.

Tabel 5.

Ajakirjaliikide loetavus eestlaste hulgas 2005

(% vastavast rahvarühmast)

	Kõik	Haridus				Vanus				
	eest- lased	Alla kesk	Kesk	Kõrg	15– 19	20– 29	30– 44	45– 54	55– 64	65– 74
Pere- ja koduajakirjad										
– loeb pidevalt	23	11	23	32	6	19	29	26	23	24
juhuslikult	55	54	57	53	62	59	55	66	53	53
Naisteajakirjad – pidevalt	17	14	17	20	23	23	16	17	12	10
juhuslikult	45	39	48	49	36	45	53	48	43	40
Terviseajakirjad – pidevalt	13	10	14	14	8	9	10	14	24	16
juhuslikult	51	58	49	55	44	49	57	48	41	51
Seltskonnaajakirjad										
– pidevalt	11	11	12	12	34	24	27	23	20	15
juhuslikult	58	50	62	56	32	38	35	43	34	30
Tehnika- ja autoajakirjad										
– pidevalt	9	11	9	7	21	12	11	6	2	2
juhuslikult	35	33	36	34	36	48	36	38	26	17
Erialajakirjad – pidevalt	6	2	4	15	5	14	11	11	6	6
juhuslikult	21	14	19	30	15	16	11	11	9	7
Populaarteaduslikud –										
pidevalt	2	1	2	4	2	1	2	2	4	2
juhuslikult	40	28	39	52	32	39	39	45	43	59
Majandusajakirjad										
– pidevalt	1	1	1	3	2	2	2	1	1	0
juhuslikult	19	7	15	36	7	21	23	16	13	7
Kultuuriajakirjad										
– pidevalt	1	0	2	2	2	2	1	1	1	3
juhuslikult	25	14	21	41	20	25	24	30	28	19

Allikas: Tartu Ülikooli ajakirjanduse ja kommunikatsiooni osakond

**Keele ja Kirjanduse lugejaskonna laiendamise
väljakutsed ja võimalused**

Ülaltoodud arvud, mis näitavad kultuuriväljaannete, sealhulgas Keele ja Kirjanduse pideva lugejaskonna kokkukuivamist, on piisavalt masendavad, et sundida otsima võimalusi lugejate ringi laiendamiseks. Millised võimalused selleks oleksid, kui jätta kohe alguses kõrvale võimalus üldse loobuda Keele ja Kirjanduse senisest rollist Eesti ainsa akadeemiliselt tunnustatud filoloogilise ajakirjana, minna „laia lugejaskonna” silmis populaarsuse suurendamise teed?

Esiteks, tuleks suurendada ajakirja lugemise regulaarsust erialaselt eesti keele ja kirjanduse õppimise, õpetamise ja uurimisega tegelevate inimeste

Tabel 6.

Kultuuriväljaannete lugemine 2003 (% eestlastest)

	On lugenud enamikku numbritest	On lugenud pooli numbreid	Üksikuid numbreid	Üldse mitte
Sirp	1,7	1,3	8,6	88,4
Looming	1,1	0,8	8,0	90,1
Akadeemia	0,5	0,3	3,1	96,1
Keel ja Kirjandus	0,5	0,2	4,3	95,0
Vikerkaar	0,3	0,4	6,0	93,3
Teater.Muusika.Kino	1,6	1,0	9,5	87,9
Muusika	0,7	0,6	5,1	93,6
Kunst.ee	0,6	0,6	4,1	94,7
Maja	1,0	0,6	6,8	91,6

Allikas: Saar Poll (www.saarpoll.ee)

seas. Võib arvata, et praegustest Keele ja Kirjanduse regulaarsetest lugejatest on ligikaudu 70–80% filoloogilise ettevalmistusega või sellealase põhi-tegevusega professionaalid. Nende ring ei olegi nii väike. Nende koguhulka eestlaste hulgas võib hinnata *ca* 6–7 tuhandele: akadeemilisi filolooge-uuri-jaid ja kriitikuid on mõnisada; loovisikuid, autoreid samuti mõnisada; eesti filoloogia üliõpilasi on kokku tuhat-poolteist (ainuüksi Tartu Ülikoolis oli 2007. aasta oktoobri lõpus 370 bakalaureuseastme üliõpilast, 184 magistrandi, 101 doktorandi, kokku 655 inimest). Eesti keele ja kirjanduse õpetajaid on oletatavalt paar tuhat, raamatukoguhoidjaid kolm tuhat.

Ajakirja pidevaid lugejaid on nendest praegu aga heal juhul kolmandik. Keegi pole seni uurinud, miks kaks kolmandikku või rohkemgi nendest inimestest, kelle jaoks keel ja kirjandus on igapäevane põhitegevus, ei ole oma ala ajakirja pidevad lugejad. Kindlasti pole siin peapõhjus ajakirja sisus või vormis, pigem selle kättesaadavuses: tellimishinnas, olemasolus oma kooli raamatukogus või Internetis. Teiseks oluliseks lugemise regulaarsust innustavaks teguriks on teadlikkus ajakirjas avaldatavast, ootus leida siit midagi just oma huvidele ja erialastele probleemidele vastavat. Eriti oluline on suurendada informeeritust ning Keele ja Kirjanduse regulaarse lugemise harjumust emakeele õpetajate ning vastava eriala üliõpilaste seas, kasutades selleks ajakirja enda eelinfo kõrval teisi samas ringkonnas kasutatavaid teabekanaleid, eeskätt Internetti ning ajalehtede kultuurikülgi.

Professionaalsetest filoloogidest kaugemale vaadates võiksid Keele ja Kirjanduse sihtrühmadena kõne alla tulla ka mittefiloloogilise ettevalmistusega muude humanitaarainete õpetajad ja õppejõud, keda on samuti mitu tuhat inimest; mõnikümmend tuhat humanitaarkultuuri harrastushuvilist; kümnekond tuhat humanitaarklassides õppivat gümnaasiumiõpilast. Seega võiks Keel ja Kirjandus avardada oma mõjuvälja kokku vähemalt 50 tuhande inimese võrra, kellest praegu on juhulugejaid 20–30%. Isegi kui kõigist

neist ei saa Keele ja Kirjanduse regulaarseid lugejaid, oleks ajakirja kõlapinna laiendamine, ka juhulugejate ringi suurendamine, oluline panus eesti keele ja kultuuri teadlikku viljelemisse ja seega ka jätkusuutlikkusse.

Teadlik piirdumine ajakirja praeguse lugejateringiga või siis püüd suurendada lugemise regulaarsust nii eesti filoloogide kui teiste sihtrühmade hulgas, et muuta tänased Keele ja Kirjanduse juhulugejad püsilugejateks – see on üks tõsisemaid toimetuse ees seisvaid valikuid. Lugejateringi laiendamine nõuab läbimõeldud tegevuskava ja mitmekesiseid tegevusvorme. Tänapäeva kiirustavas maailmas muutub üha olulisemaks ja üha keerulisemaks avalikkuse tähelepanu saavutamine. Ei aita ainult sellest, et oma asja hästi teha, tähtsaks tõuseb põhimõte „Tee hästi ja räägi sellest ka avalikult”.

Lugejaskonna suurendamiseks võiks püüda selle poole, et teistes väljaannetes (nii Sirbis kui ka päevalehtede kultuurikülgedel, samuti Ekspressis) oleks viiteid Keele ja Kirjanduse artiklitele, millel on avalikkuse kaasahaaramise potentsiaali. Ja selliseid materjale on peaaegu igas numbris. Ehk võiks koos teiste kultuuriväljaannetega mõelda tutvustavatele saatelõikudele Vikerraadios ja ETV-s. Eriti oluline on noorte lugejateni, aga ka õpetajateni jõudmiseks hakata aktiivselt kasutama Interneti võimalusi, tehes Keeles ja Kirjanduses ilmuvad (ja ka varem ilmunud) artiklid kättesaadavaks elektroonilisel teel ning varustades need otsingumootoriga, samuti suunates erialastesse listidesse ja veebi Keelt ja Kirjandust tutvustavat infot. Üliõpilaste ja õppejõudude kaasahaaramiseks Keele ja Kirjanduse lugejaskonda oleks kindlasti vajalik vähemalt ajakirja arhiivi sisuindeksi ja jooksvate numbrite sisukorra elektrooniline kättesaadavus.

Põhilise praktilise järelalusena tahame rõhutada, et nii Keele ja Kirjanduse kui ka teiste kultuuriväljaannete juhulugejate lugemisregulaarsuse suurendamiseks ei piisa toimetuse traditsioonilistest vahenditest, eeskätt avaldatava kvaliteedi tõstmisest (kuigi seegi on muidugi alati oluline). Selleks on vaja lisaaktiivsust, sihtrühmade kaardistamist ja neile suunatud järjekindlat tegevust, kasutades kultuuriväljaannete lugemise populariseerimiseks ka nn üldmeediat (päevalehed, rahvusringhääling, Internet).

Keel ja Kirjandus kui erialaajakiri

Eestikeelse filoloogilise kultuuri hoidmist ja edasiarendamist tervikuna võib pidada Keele ja Kirjanduse eriti oluliseks missiooniks, kuna see kultuur on ohustatud korraga mitme teguri tõttu: eestikeelse humanitaaria marginaliseerumine, turu pealetung ja kultuuri kommertsialiseerumine, globaalse audiovisuaalse kultuuri eelistamine, Interneti pealetung. Eesti keele jätkusuutlikkus kultuurkeelena, teaduskeelena, mitmekultuurilisemaks muutuva ühiskonna ühe igapäevase töökeelena ei ole ainult praktiline või juriidiline küsimus, vaid eeldab nende probleemide jätkuvat uurimist ning kriitilist teaduslikku läbivaidlemist. Keele ja Kirjanduse akadeemiline maine võimaldab ka rahvuskultuuri seisukohalt kõige tundlikumaid probleeme käsitleda ilma ideoloogiliste alltoonideta.

Olukorras, kus jooksev kirjanduskriitika on taandatud raamatureklaamiks või pelgaks lugemiselamuse vahendamiseks ning kus isegi haritud lugejal on raskusi leidmaks õiget lähenemisenurka, adekvaatset keelt keeruka-

mate eestikeelsete kirjandustekstide, olgu algupäraste või tõlketeoste üle arutlemiseks, on Keele ja Kirjanduse roll rikastada eestikeelsete tekstide lugemist nüüdisaegse filoloogia, semiootika, kultuurifilosoofia, kunstisühholoogia analüütilisi ressursse kasutades.

Eestikeelse akadeemilise diskursuse hoidmine tänapäevasel tasemel on praegu üks põletavamaid probleeme igal erialal. Paljud eesti keelt, kirjandust, kultuuri ja ühiskonda analüüsivad teadusartiklid kaovad jäljetult ingliskeelsete teaduspublikatsioonide merre. Oleks vajalik, et eesti keelt, kirjandust ning humanitaarset kultuuri üldisemalt käsitlevatest olulistest võorkeelsetest publikatsioonidest ilmuks ka Keele ja Kirjanduse eestikeelne versioon, et selle pinnalt hargneks kodumaine refleksioon. Välismaal avaldatu puhul on avaldamise fakt enamasti palju olulisem kui publikatsiooni kvaliteet. Emakeelse publikatsiooni puhul on lootus sellele, et oluliseks tõuseb tagasiside, keskustelu kolleegide hulgas. Erialainimestele suunatud materjali kvaliteet on meie meelest tähtsamgi kui laiema avalikkuse kaasahaaramine.

Keel ja Kirjandus on ja jääb eelkõige filoloogide erialaajakirjaks, ainsaks võimaluseks avaldada selles valdkonnas emakeelseid teaduspublikatsioone ja arendada eestikeelset teaduslikku filoloogiadiskussiooni.

Kirjandus

- Lauristin, M. 2004. Eesti ühiskonna kihistumine. – Eesti elavik 21. sajandi algul. Ülevaade uurimuse „Mina. Maailm. Meedia” tulemustest. Toim V. Kalmus, M. Lauristin, P. Pruulmann-Vengerfeldt. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, lk 251–285.
- Lõhmus, M. 2003. Avalik tekst ja nõukogude repressiivne tekst. – Keel ja Kirjandus, nr 2, lk 92–100.
- Vihalemm, P., Juhha, L. 2004. Lisa 3: Trükisõna ja lugejaskond. – Meediasüsteem ja meediakasutus Eestis 1965–2004. Toim P. Vihalemm. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, lk 299–342.
- Vihalemm, P., Kõuts, R. 2004. Trükisõna ja lugejaskond Eestis 1965–2004. – Meediasüsteem ja meediakasutus Eestis 1965–2004. Toim. P. Vihalemm. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, lk 61–90.
- Vihalemm, P., Lauristin, M. 1997. Political Control and Ideological Canonisation. The Estonian Press during the Soviet Period. – Vom Instrument der Partei zur „vierten Gewalt”. Hrsg. E. Mühle. Marburg: Herder-Institut, lk 103–109.
- Vihalemm, P., Lauristin, M. 2004. Eesti ühiskonna ja meedia muutumine 1965–2004. – Meediasüsteem ja meediakasutus Eestis 1965–2004. Toim P. Vihalemm. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, lk 1–22.
- Vihalemm, P., Lõhmus, M., Jakobson, V. 2004. Ühiskond meediaruumis: traditsiooniline meedia. – Meediasüsteem ja meediakasutus Eestis 1965–2004. Toim P. Vihalemm. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, lk 131–162.

Cultural Magazines: a Sociologist's Look

Keywords: media use in Estonia, media audience trends, audience of cultural press, functions of cultural press, cultural press in transition societies

The article seeks to answer the following questions: Should *Keel ja Kirjandus* be addressed, first and foremost, to a relatively narrow readership of professional philologists or should a somewhat wider audience be contemplated. Is it at all possible to reach an audience with broad cultural interests today? What is necessary for this purpose? How to achieve it? What made a wider readership possible in the 1960s, 1970s and 1980s? The answers are sought, largely relying on studies and analyses carried out by the Institute of Journalism and Communication at Tartu University.

By way of conclusion it is emphasized that in an occasional audience of cultural press reading regularity cannot be raised by traditional editor's methods, aimed mainly at improving the quality of the publications. There is dire need for additional activities such as definition of the target groups and consistent work on them, trying to enhance the popularity of cultural editions by also using the daily newspapers, the national broadcast and the Web.

The ultimate mission of *Keel ja Kirjandus* is to preserve and develop Estonian-based philological culture as a whole, as this culture is jeopardized by marginalization of the Estonian humanities, aggressive market economy and commercialism, preference of global audio-visual media, and the advance of the Internet. Thus, *Keel ja Kirjandus* will remain, as it is now, first and foremost a specialized philological magazine – the only forum for Estonian-based scholarly publications and academic discussion in this field.

Marju Lauristin (b. 1940), PhD, University of Tartu, Institute of Journalism and Communication, Chair of Social Communication, extraordinary professor, marju.lauristin@ut.ee

Peeter Vihalemm (b. 1944), PhD, University of Tartu, Institute of Journalism and Communication, Chair of Media Studies, professor, peeter.vihalemm@ut.ee